

INGLIS HÁM QARAQALPAQ TILLERINDE ELIKLEWISH SÓZLERDİN FONETIKALIQ QURILISI

Bayımbetova M.B.

Inglis tili hám ádebiyatı kafedrası,
Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Eliklewishler - mánis hám forma tárepinenen óz aldına topar quraytuğın, adam, haywanatlar hám basqa janlı hám jansız zatlardıń seslerine, háreket usıllarına eliklew etiwshi sózler bolıp tabıladı. Eliklewish sózler bir neshe seslerdiń belgili tártipte dizbeklesip keliwinen quraladı. Eliklewish sózlerdiń quramındağı sesler hár túrli mánilerdi, ses yamasa kórinisti túrlishe ańlatıwına qaray hár túrli formada qollanıladı.

I.V. Arnold eliklewish sózlerdi “usı sózlerde atalğan nárese hám qubılıslardı - tábiyat seslerin, haywanlardıń dawısların, qanday da bir shawqım menen júretuğın háreketlerdi, adamlardıń óz kewil-kúyin, erkin hám basqa da sezimlerin bildiretuğın sóylew hám hár túrli seslerdi eske túsiretuğın fonetikalıq quramı bar sózlerdi qollanıw” dep atap ótedi. Mısalı, bubble – “bıjıldaw”, splash – “shalpıldaw”, rustle – “sıtırlaw”, buzz – “ızıldaw” [Arnold 1986:148].

Eliklewish sózlerdegi sesler belgili nızamlıqqa baǵınadı, yaǵnıy bul sesler pıtırańqı bolmadan jıyınalıq bolıp keledi. Eliklewish sózlerdiń quramındağı qaysı ses bolsa da (meyli dawıslı ses, meyli dawıssız ses) óz ornı menen qollanıladı. Bul sózlerdiń quramındağı seslerdiń ornın bir-biri menen almasırtıp qoyıwǵa da bolmaydı.

S.V.Voronin inglis tilindegi eliklewishlerdi fonetikalıq qásiyetlerine qaray klassifikaciyalap shıǵadı. Onıń pikirine qaraǵanda, inglis tilinde eliklewishler úlken 3 toparǵa bólingen [Voronin 1998: 47]:

I. Instantlar – (jıldamlı) jıldam hám soqqıǵa ushıraytuğın seslerdi bildiriwshi eliklewish sózlerdiń giperklassı. Mısalı, **tap** /tæp/, **pop** /pɒp/, **click** “urıw, qaǵıw, shań etiw” - bul bir zat urılǵanda esitiletuğın keskin sestıń akustikalıq nusqası.

II. Kontinyuantlar – (sozımlı) sozımlı seslerdi bildiriwshi eliklewishlerdiń giperklassı. Mısalı: **beep** /bi:p/ “biypıldaw” (ásbaplar haqqında), joqarı chastotalı dawıslı /i:/ bolıp, ol joqarı dawıslı sestı kórsetedi.

III. Frekventativler – (sap (chastotalar)) bul topar shawqımlı seslerdi ańlatıp, bir neshe soqqılardıń júz beriwinde ámelge asırılıp, bunda hár bir soqqı óz aldına bildirilmeydi, al izbe-izlikte jıyı-jıyı bolǵan soqqılar bolıp tabıladı. Bul giperklassqa tiyisli sózler, *chirr*, *burl*, *creak* (qaltırav, shıqırlaw, jarılıw) sıyaqlı sózlerdi bildiredi.

Sonı atap ótiw kerek, onomatopoeialıq sózler túrli tillerde bir-birinen parıq etiwı múmkin hám túrli mádeniyatlar seslerdi basqasha aytıwları hám ańlatıwları múmkin. Bunnan tisqari, birqatar eliklewishler regionlıq dialektlerge qaray bir neshe forma yamasa ózgerislerge ushırawı múmkin.

Qaraqalpaq tilindegi eliklewish sózlerdin quramındağı dawıslı sesler hár qıylı orınlarda gezlesedi. Ayırım dawıslılar (a, e) eliklewish sózdiń hámme ornında aktiv qollanılsa, al ayırım dawıslılar (o, i, u) sózdiń basında hám ortasında kóbirek qollanılgan menen sózdin aqırında hesh gezlespeydi.

Eliklewish sózlerde tiykarınan tilimizdegi dawıslılardıń (a, e, i, u, u, e, o, e, ı) hámmesi derlik qollanıladı. Al solardan **a, e, o, u, ı** dawıslıları eń aktiv qollanıladı da, al **á, ó, i** dawıslıları basqa dawıslılarday júdá kóp qollanıla bermeydi (Embergenov 1990:25).

Eliklewish sózlerdiń quramındağı dawıslı sesler juwan hám jıńishke bolıp bólinedi. Juwan dawıslı ses penen aytılatuğın eliklewish sóz jıńishke dawıslı menen aytılatuğın sózge qaraǵanda anagurlım ashıq túrde aytıladı.

Juwan dawıslılar menen aytılatuğın sózler jıńishke dawıslılar menen aytılatuğın sózge aytılw intonaciyası, mánisi jaǵınan uqsas emes. Mısalı: *jalp-jalp* sózi *jelp-jelp* sózine qaraǵanda ashıq hám kúshli pát penen aytıladı.

a) Juwan dawishlar: Tilimizdegi **a, o, i, u** juwan dawishlari eliklewish sozlerdin hamma orinlarida aktiv qollaniladi. Sozdin sostavinda juwan dawishlarning birewi kelse, soğan ılayıq ses penen kóriniste ashıq bolıp ańlatıladi. Mısalı: *Ǵarsh-ǵarsh, jarq-jarq, zır-zır*.

b) Jińishke dawishlar: Jińishke dawishlı sesler eliklewish sozlerdin sostavında kelip ses yamasa kórinistin ashıq túrde bolǵanın ańlatpay, kerisinshe, kórinisti páseytip, sestı áste, qısqa shıqqanlıǵın bildiredi. Jińishke dawishlı seslerdin hammesi de eliklewish sozlerdin sostavında aktiv qollanılmastan, olardan **ú, e, i** dawishlı sesleri sozdin barlıq buwında kóp qollanıladi da, **á, ó** sesleri eliklewish sozlerde az gezlesedi. Mısalı: *úyme-júyme, gúbir-gúbir, gútir-gútir, dúsir-dúsir* hám t. b.

Qaraqalpaq tilnidegi dawıssız seslerdin kóbisi eliklewish sozlerdin sostavında gezlesedi. Ásirese **b, t, sh, p, m, q, s, k, d, z, j, r, g** usáǵan dawıssızlar sozdin barlıq orınlarında aktiv qollanılsa, **al, y, ń, h, f, u** dawıssızları joqarıdaǵı dawıssızlǵa qaraǵanda eliklewish sozlerde siyrek ushırasadı.

Tilimizdegi dawıssız sesler jasalıw usılı menen dawıstın qatiasına qaray **shawqımlı hám únli** (sonar) dawıssızlar bolıp bólinse, eliklewish sozlerdin sostavındaǵı dawıssız seslerdi de usı tiykarda eki topaǵa bólip qaraymız. Solay stıp, eliklewish sozlerdegi dawıssızlar a) shawqımlı hám b) únli (sonar) dawıssızlar bolıp ekige belinedi.

a) Shawqımlı dawıssızlar

Eliklewish sozlerdegi eń aktiv qollanılatuǵın shawqımlı dawıssızlarǵa **p, b, t, d, k, g, q, s, sh, j, g, ǵ** sesleri kiredi. Shawqımlı seslerdin qatarına kiretuǵın **j, z, s, ǵ, sh** sesleri eliklewish sozlerde hár qıylı bolıp qollanıladi. Máselen, ayırım eliklewish sozlerdin aqırı **j, z, s, ǵ, sh** dawıssızlarına pitkende ol sozler basqa sozlerdey julıp alǵanday bolıp ayılmastan, sozılınqı turde ayıladi.

Mısalı: *Jılan maǵan qarap ıss dep turǵan eken* (“Jetkinshsk”)

b) Sonar dawıssızlar

Eliklewish sozlerdin sostavında tilimizdegi barlıq sonar dawıssızlar aktiv qollanıladi. Sonar dawıssızlarǵa **l, m, n, ń, r, y, w, t, b**. Olar sozdin hár qıylı orınlarında ushırasadı. Mısalı: *lıq-lıq, murr-murr, ız-ız, ǵır-ǵır, gúrr-gúrr*.

Juwmaqlap aytqanda, salıstırıp atırǵan tillerde eliklewishlerdi jaratıwda uqsas seslerdi qollanadı, bul bolsa semantikalıq hám strukturalıq birliklerdi támiyinleydi. Uqsas dúzilis hám elementler, eliklewishler ishindegi dinamikalarning ulıwmalıǵın kórsetedi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR:

1. Арнольд И.В. Лексикология современного английского языка Издание третье, переработанное и дополненное. Москва «Высшая школа» 1986, – с.148.

2. Воронин, С. В. Английские ономотопы: фоносемантическая классификация– СПб.: Изд-во Института иностранных языков, 1998. – 47 с.

3. Ембергенов У. Хэзирги қарақалпақ тилиндеги еликлеўиш сөзлер. –Нөкис: «Қарақалпақстан» 1990. – 25 б.

4. Жалғасов Н. Семантика пословиц в свете антропоцентрической парадигмы //Иностранная филология: язык, литература, образование. – 2019. – №. 2 (71). – С. 55-59.

5. Bayımbetova Mexriban Berdibaevna, & Mambetniyazova Hurliman Maratovna. (2024). INGLIS HÁM QARQALPAQ TILLERINDEGI ELIKLEWISHLERDIN SESLIK QURILISN UYRENIW. *Hamkor Konferensiyalar*, 1(7), 488–492. Retrieved from <https://academicsbook.com/index.php/konferensiya/article/view/885>